

شازیہ مشتاق

پی ایچ ڈی اسکالر

بخش فارسی دانشگاه کشمیر

اصول ادب و رسالہ اصلاحی میر سید علی ہمدانی

نظر ناقدانہ بر رسائل متصوفانہ میر سید علی ہمدانیؒ

کرا جوئی چرا در پیچ و تابی   کہ او پیدا است تو زیر نقابی
تلاش او کنی جز خود نا بینی   تلاش خود کنی جز او نیابی
(اقبال)

کشمیر از لحاظ زبان و ادبیات خطہ معروف در سراسر جهان بہ شمار می رود خطہ کشمیر از زمانہ قدیم گہوارہ علم و ادب بودہ است۔ مخصوصاً در این خطہ ادبیات فارسی خیلی زیاد کمال یافتہ اہل زبان را ہم گرویدہ خود کردہ است۔ کشمیر از لحاظ حسن فطرتی و حسن ادبی آفتاب درخشندہ در شبہ قارہ ہند و ایران بودہ و ہم خواہد بود۔ در کتب تاریخ کہ در کشمیر نوشتہ شدہ اند خیلی ذکر شدہ است کہ ہمہ پادشاہان از زمانہ قدیم ادب پروران و سخن شنجان بودند۔ کشمیر بہ علت زیبا بیہای فطری و شباهتی و مماثلتی کہ با سرزمین ایران دارد مورد توجہ بسیاری از صوفیان و شعراء و مبلغان ایرانی قرار گرفتہ است۔ علاوہ ازین سرزمین کشمیر عدہ دانشمندان و نویسندگان در مہد خود پروردہ است۔ زیبا ہای فطری کشمیر شاعران و نویسندگان را با سوی خود کشاندہ است همان سبب است کہ شاعران

در باره سرزمین جنت نشان شعرها سروده اند.

هر سوخته جانی که به کشمیر در آید

گر مرغ کباب است بابال و پر آید

بسیار نویسندگان و دانشمندان از مناطق مختلف جهان علی الخصوص ایران به سوی این سرزمین دل کش و زیبا کشانده اند. از میان آنها بسیاری هستند که کشمیر را برای استغفار در خود برگزیده بودند. علاوه بر این کشمیر شاعرانی چون عینی، حسی، فانی، صرّتی و غیره از آن در مهد خود پرورده است و نویسندگان مثل خواجه محمد اعظم، پیر خواجه غلام حسن، حیدر ملک چاڈوره و جز آن در آورده است.

اگر با مشاهده تاریخ کشمیر ملاحظه می کنیم که همه پادشاهان کشمیر از زمانه قدیم به

ورزیده و تشویق داشته

شعر و ادب عشق

است. هنگامی که اسلام وارد کشمیر شد. با خود زبان فارسی را رواج داد. به مطالعه اخذ می شود حکومت کشمیر با دست شاهمیر یان بر چیده شد زبان و ادبیات فارسی هم راه یافت. پیش از ورود اسلام زبان و ادبیات در کشمیر کم کم وجود داشت. ولی بعد از ورود شاه همدان و بلبل شاه به کشمیر زبان فارسی رسمی شد. آغاز زبان و ادبیات از زمانه سلطان شمس الدین رواج یافت. همه سلاطین شاهمیر یان ادب پرور و سخن سنج بودند علاوه ازین پادشاهان چک ادبیات فارسی را رواج دادند. در دوره شاهمیر یان شاعران و نویسندگان چون ملا احمد ملانادری، میر شمس الدین عراقی، قاضی حمید و جز آن موجود بودند و از شعر و ادب خود فارسی را گسترش دادند. می گویند که زین العابدین خود یک شاعر

بود و هم سخن پرور بزرگ بوده اند از شعر زریخن سخن و شعر گوئی رارک توان کرد
 ای بگرد شع رویت عالمی پروانه و زلب شیرین تو شور یست در هر خانه
 من به چندین آشنایی می خورم خون جگر آشنا را حال اینست وای بر بیگانه
 حق اینست که شاهمیر یان بنیانگزاران زبان و ادبیات فارسی بوده اند - سلطان شمس
 الدین که سرپرست شاهمیر یان بوده عنان سلطنت در سال ۷۴۳ هـ مطابق ۱۳۲۱ء را
 بدست آورده بنیاد سلاطین کشمیر گذاشت و همچنان بنیاد ادبیات فارسی گذاشتند - بقول
 تذکره نویسان و مورخان کشمیر شاه همدان میر سید علی همدانی اولین بار در دوره سلطان
 شهاب الدین به کشمیر تشریف آوردند - علی ثانی امیر کبیر تذکره نویسان در
 سال ۷۷۳-۷۷۴ هـ مطابق ۱۳۷۲ء به کشمیر تشریف آورده اند -

صاحب علم و هنر مفکر و مبلغ اسلامی حضرت میر سید علی همدانی که در دیار کشمیر به
 اسم شاه همدان موسوم است و مفکر شناخته شده بشمار می رود از شهر همدان که در غرب
 ایران می باشد هجرت نموده به کشمیر تشریف آوردند - سلسله نسب وی به حضرت علی بن
 الحسین (امام زین العابدین) می رسد - کسب علم و فیض نموده به ریاضت و مشقت می
 پرداختند - از تزکیه نفس و پاکیزگی باطن سرشار می بود - میر سید علی همدانی از حذب حب
 الهی و حب خلق خدا خیلی زیاد تشویق می داشتند -

”سیر فی الارض“ ... که در خبر آمده است بر همین میر سید علی همدانی دیار
 مختلف جهان مسافرت نموده - به علم و هنر متوجه گشته از تجربات علمی و مشاهدات قلبی
 خود مردمان را بهره و رفرمودند - و ازین رو علم الوهیت خود را فراشتند که درس انسانیت و
 وحدانیت زیرش می بود -

عدل پروری وی وجه تاسیس مدارس و مکاتیب مختلف شده حکمرانان مختلف جهان را به طرز حکومت منصفانه متمائل کردند. وی برای عدل پروری و علم هنری معروف جهان می باشند که هم مردمان سراسر آسیای میانه وی را پیش رو خود می پندارد. حد اقل وی عارف بالله عاشق رسول و صاحب اخلاق می بودند. وی از طرز زندگی خود سالکان را به راه حق و سلوک رهنمائی می کردند. وی به مناسبت زندگی خود هیچ گونه متنفر و متاوت نکردند چنان که "لا رهبانیت فی الدین و چنان می فرمودند که زندگی خود را با عرفان و تصوف بسر بردن کار مهمی است ولی یا کارها دنیاوی هم تفاوت نه باید کرد. روابط آسیای میانه و کشمیر از نظر عمیق و متفکرانه وی مستحسن علم هنرهای زیبا شدند. شاعران و فن کاران از ایران و دیگر دیارهای آسیای میانه به کشمیر در آمده بازار علم و صنعت و حرفت را گرم نمودند. امیر کبیر معاش خود از کسب خود حاصل می نمودند و سنت رسول خود را اتباع می کردند.

از سیرت پاک میر سید علی همدانی دیار کشمیر متغیر شده ترویج علم و هنر صنعت و حرفت، خلق و اخلاق یافت. در کشمیر چیزهای کهنه که مشق این دیاری بود متغیر شده به چیزهای ایرانی و آسیای میانی رواج یافتند. از خدا پرستی و عشق رسول و مردمان این دیار را منور کرده از دولت ایقان و ایمان افروختند.

وی بیش از ۱۱۰ کتب و رسائل را به رشته تحریر آوردند که در آن احاطه زندگی معاشرتی، اقتصادی و روحانی کرده شده است که از حاکم تا محکوم مشعل راه می باشد.

الان به رسائل میر سید علی همدانی می پردازیم. وی رسائل زیادی در باب تصوف و عرفان، علم و عمل، عقل و هنر و اخلاقیات باقی گذاشته اند. چندین از رسائل و

موضوعات وی را در زیر ذکر خواهم کرد۔

رسالہ مکتوبات امیریه:

این رسالہ مجموعہ ایست از بیست و دو نامہ شاہ ہمدان کہ ایشان بہ مریدان و عقیدتمندان و حاکمان آن دورہ نوشتہ اند از جملہ حاکمان و مریدان میتوانیم اینہارا نام ببریم:

سلطان محمد بہرام شاہ، سلطان خان حاکم بدخشان، سلطان قطب الدین بادشاہ کشمیر، سلطان غیاث الدین حاکم پکھلی، سلطان طغان الدین حاکم کونار، سلطان علا الدین حاکم پکھلی، میرزادہ میرکا، محمد خوارزمی، نور الدین جعفر بدخشی برین نوشتہ ہای متفرقہ دیگر ہم دارد این ہمہ نامہ ہای شاہ ہمدان منحصر بر تعلیمات و ارشادات اسلامی است و در نامہ ہای ”التعظیم الامر اللہ و شفقتہ علی خلق اللہ“ تکیہ بر پند و اندرز بسلاطین و مخلص در عمل باشد و سہ چیز را در نظر داشتہ باشد۔ ای عزیز! حرام خورد و وضعیفان را محروم نگردان۔ عبارتی از یکی از مکاتیب در زیر می آوریم۔

زندگانی دنیا با زیست مشغول کنندہ و عارضیت و گذرنده بلکہ ناپائندہ و حیالیست فریبنده کہ بندگان حضرت صمدیت را از راه مفادات باز میدارد و از تحصیل دولت جاودانی و کسب سعادت آنجہانی محرومی گرداند ہر کہ او را در دنیا حکومت و ولایت دادہ وجود او را میان سعادت ابدی و شقاوت سرمدی باز داشتہ اند و ملک فانی را محک و معیار ہمت او ساخت اگر باین علاقہ در آداب بندگی سعی نماید و در او امر و نواہی تسلیم و رضا پیش آید این نعمت فانی تخم سعادت جاودانی او گردو کہ حاکم عقل باید کہ از خطر حکومت غافل نہ باشد و قدر نعمت حق در حق خود بشناسد و در او ان فراغت عدل و احسان را بجناب

قرب حضرت پروردگار وسیلہ سازد و نظر رحمت و شفقت از حال زبردستان دریغ ندارد و
از حال مغروران گذشتہ عبرت گیرد۔

رسالہ اوراد فتحیہ:

این رسالہ مجموعہ ای از ذکر و اوراد است کہ شاہ ہمدان آن را از ہزار و چہار
صد اولیا اللہ جمع آوری نمودہ است و عقیدہ تمندان خود بذکر و ورد این سفارش فرمودہ
است نویسنده خود می گوید کہ مجموعہ این اوراد در احادیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یافتہ و
یک بار کہ بزیارت کعبہ رفتہ بودم بہ مسجد اقصیٰ رسیدم، شہی حضرت رسالت علیہ افضل
الصلوات و اکمل الحیات را در خواب دیدم بجانب این فقیر آمدند چون برخاستم و پیش رفتم
سلام گفتم از آستین رقعہ مبارک جزوی بیرون آورد و مراد او فرمود کہ خذہذ

الفتحیہ (این فتحیہ را بگیرد) چون از دست رسول گرفتہ و نظر کردم ہمیں اوراد
بود کہ جمع کردہ بود و آثار کار و برکات آن مشاہدہ شدہ این رسالہ بچاپ رسیدہ است و
نسخہ ہائی قلمی این رسالہ بیشتر بخانہ یا مخصوصاً در کتاب خانہ تحقیقی دانشگاه کشمیر موجودہ
است۔ علاوہ بر اوراد فتحیہ را بر استغفر اللہ العظیم لا

الہ الا اللہ الحی القيوم و اتوب الیہ“
شروع کردہ است کہ زبان زد عام و خاص می باشد۔

مرآة التائبین:

موضوع این رسالہ عرفان است۔ این رسالہ را شاہ ہمدان بر التماس بہرام
شاہ برشتہ تحریر آورده است و در وجہ تصنیف این می گوید کہ بسیار وقتست کہ می خواستم
معانی و حقائق توبہ را بیان کنم و حالاً این را بتکمیل می رسانم۔ این رسالہ پیرامون معنی

گناه و انواع و حقیقت توبه و شرائط و آداب آن بروش اهل عرفان و تصوف، در چهار باب بدین عنوانین -

باب اول: در حقیقت توبه و وجوب آن در جمیع احوال -

باب دوم: در آنچه توبه و تکفیر گناهان و تدارک مظالم -

باب چهارم: در باعثة تایب بر توبه -

رساله ازین عبارت شروع می شود:

حمد و ثنای نامتناهی حضرت حکیمی را که حقائق آثار تریاق توبه را سبب شفای

بیماران سموم معاصی گردانید -

انجام اینطور می شود:

انس مشاهدات اهل کشف و شهود معروم نگرند، نسال اللہ الکریم العنان المنان یر

ینا لمکا ند النفس و غوائل الدنیا -

رساله مقامات صوفیان:

موضوع این رساله هم عرفان است - چنان که از نام این رساله برمی آید سید

علی درین رساله چهل مقام صوفیا را متعین کرده است که مقام اول "نیست" و مقام

آخر "تصوف" است درین مقام آخر صوفی از آلائشها پاک می شود - المختصر چهل مقام

است که صوفی باید آنرا بداند و بکار بندد تا قدم وی در کوی تصوف درست آید -

رساله ازین عبارت شروع می شود:

الحمد للدرّب العالمین..... اما بعد بدانکه صوفی را چهل مقام است -

انجام:

اولین مقام آدم است و آخرین مقام محمد رسول الله صلی الله علیه و سلم و الحمد لله

وحدّه والسلام -

رساله ده قاعده:

نمونه پرارزش نثر فارسی شاه همدان رساله ده قاعده است از نظر ادبیات فارسی طرز بیان جاذب و جالبی دارد مثلاً می نویسند که حمد و ثنای نامتناهی پروردگار را که استحکام قواعد اسلام را بنائی طالبان سعادت ملکوتی گردانید و اهتمام تزکیه نفوس را معراج سالکان درجات جبروتی گردانید -

منهاج العارفین:

صد و چهل و اندی و در نسخه چاپ شعرای کشمیر صد و چهل و یک پند کوتاه است با خطبه دیباچه کوتاهی که در آن از نگارنده نام برده نشده است -

آغاز:

حمد و ثنای بجد مآفرید گاری را که سینه عارفان را مخزن اسرار خود ساخته -
رساله فتوتیه است - یکی دیگر تصنیفهای مهم شاه همدان بعد از ذخیره الملوک
رساله فتوتیه است - این رساله فارسی بزبانی شیرین دل کش نوشته شده است - درین کتاب حقیقت و اخوت بیان شده است درین نوشته می خوانیم - "چندان که طاقت داری وجود را بسبب خیر و احسان و واسطه راحت بندگان حق سازی بر بساط احسان" -

شکر و لباس آن صانعی را که حدائق ریاض موجودات را از بیداری ظلمت
آباد عدم بصر او جود آورد۔

علاوه ازین تخلیقات دیگر شاه همدان در فارسی رساله مناس رساله طبقات
رساله شرح مشکل حل عشقیه امیریه و جز آن از رسائل پُر ارزش شاه همدان است که
مصنف در آن حقیقت رویا عالم خیال طبایع مردم معرفت حقیقی بتفصیل شرح داده
است۔ رساله عشقیه امیریه را شاه همدان ازین اقتباس آغاز کرده است۔

پی نہ بری زره آنچه طلب میکنی تانشوی زره دا رازم او نا پدید
کارکن از عاشقی بارکش از غفلتی زانکه بدین سرسری بار نباید بدید
تحریر و زبان این رساله علاوه بر سادگی و سلامت قوی و گیرامی باشد میگوید:
”صد هزاران سالک بی قرار و صد هزاران عاشق خونبار
در هر آنی و هر زمانی آزمند و دهور و اعصار به بوی نسیم این
سعادت جان انشار عمرها ایثار کردند و آخر الامر بصوات
بهیت للتراب و رب الارباب بالبد دوخته و دل سوخته از
راه آمده باز گشتند و با سوز و درد و فراق و محبت بادیه اشتیاق
هم از گشتند۔“

میر سید علی همدانی غیر از اینها رسائل دیگر را به رشته تحریر آوردند که در آن احاطه
زندگی معاشرتی، اقتصادی و روحانی کرده شد است که از حاکم تا محکوم مشعل راه می باشد
این کتاب ”ذخیره الملوک“ تقویت ایمان است و سوی دیگر ”مودة القربی“ و سبعین

فی فضائل امیر المؤمنین می باشد که ورط حیات را به حیرت می پردازند چنان که ذکر شده است که رهبان نیست در دین روانیست - در ضمن حدیث رسول ^ص الدنیا

مزرعتہ آخرہ“ میر سید علی ہمدانی بہ ہمہ کس گاہ حاکم باشد گاہ محکوم

معرفی و روابط می داشتند - چنان کہ آمدہ است مردمان مثل دندان شانہ می باشد گر یکی از اینہا شکستہ میشود مشاط گیری کردن خیلی مشکل می باشد - پند و موعظت بہ حاکم وی را در رعیت پروری و عدل شناسی می پردازند - در ذخیرۃ الملوک ذکر پادشاہان و وظیفہ شان را کلاماً گشودہ اند -

الان مهم است کہ تعلیمات صوفیا و عارفان را در نظر قرآن و سنت مشاہدہ می کنیم چون حضرت امیر کبیر سید علی ہمدانی پیش حاکم و محکوم حق گوئی و حق جوئی را دوست می داشتند - در ہمین امر فرمودند -

پیش ظالم یک کلمہ حق گفتن ہم عبادت می باشد چنان کہ می بینم در اکناف و اطراف ما ہمہ کس خود خوبی ایمان شدہ حرکات نازیبا و نا کردنی را انجام میدہد و مردمان از یک دیگر می ترسند و حسادت می ورزند - الان احتیاج ہمین است کہ گفتہ های صوفیا را درک کردہ بہ مردمان بگوئیم تا خدا پرست دین پرور و انسان شناس بشوند کہ کارهای خوبی و زیبای انجام بدہند - مال کسی را غاصب نشوند و از اشک های مفلس و مسکین می ترسند بہ ہمین علت می گویند کہ چون مرض سزیادی گردد تلاش دو اوقات می گیرد -

کتابیات :-

۱- کشمیر میں فارسی شاعری کی ابتداء و ارتقاء

۲- تاریخ حسن

۳- کشمیر میں فارسی ادب کی تاریخ

۴- شاہ ہمدان حیات اور کارنامے

۵- سید میر علی ہمدانی

۶- رسالہ اصطلاحات صوفیہ

۷- رسالہ مشارب الازواق

پروفیسر سیدہ رقیہ

پیر غلام حسن شاہ کھویبھامی

پروفیسر عبدالقادر سروری

پروفیسر ڈاکٹر شمس الدین احمد

سید اشرف ظفر

سید امیر کبیر

سید امیر کبیر